

Nizaməddin ŞƏMSİZADƏ

V

Ədəbi tənqiddə meyersizlik sindromunun global səbəblərindən biri də tənqiddə ədəbi məktəblərin olmaması, yumşaq desək, üslub səviyyəsindən yuxarı qalxa bil-

araşdırmaları qeyd olunur.

1937-ci il may ayının 20-də AzFAN-ın Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru A.P.Zivfeldin imzaladığı 7 nömrəli əmrə «İnstitutun tələbinə uyğun olmayan mütəxəssis» kimi işdən çıxarılarkən işlədiyi «Azərbaycan ədəbiyyatı» şöbəsinin rəhbəri Əli Əjdər Seyidzadəyə təhvil verdiyi materiallar görəsən indi hardadır, kimin adına çap olunub? 37-də tutulanların yaşı 29 və 39 (B.Çobanzadə və Ə.Abid) arasında idi. Və onlar tənqid məktəbi yox, çox qüvvətli tənqid epoxası, tənqid ənənələri yaratmağa imkan tapdılar.

Azərbaycan tənqidində Məmməd Arif ənənələri və üslubunun davamçıları formalaşdı: Əkbər Ağayev, Kamal Talıbzadə, Bəkir Nəbiyev, Qulu Xəlilov, Cəlal Abdullayev, Əhəd Hüseynov, XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində iki məktəbi qeyd etmək olar: Məmməd Cəfər Cəfərov və Yaşar Qarayev məktəblərini!

Məmməd Cəfər məktəbinə Yaşar Qarayevi, Elçini, Şamil Salmanovu, Arif Səfi-

larda» (2000) XXI əsr Azərbaycan tənqidinin ilk və sanballı tənqid kitabı idi. 50-ci illərdən Məmməd Arif tənqid ənənələri və üslubunu sədaqətlə davam etdirən müəllimimiz və ustadımız B.Nəbiyev biz tələbələri tənqiddə gələn dövrdə - 70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərində, məsələn, XX əsrin söz nəhəngi xalq şairi R.Rzanın «Günəylər, quzeylər» şeirlər kitabını təhlil edərək yazırdı: «Bəzən Rəsul Rza ikicə misra ilə mənfii tipin daxili portretini çəkir;

Evi muzey

Qəlbi quzey...

Bizim diqqətimizi cəlb edən bu iki misradakı bədii təzad vasitəsilə şairin yaratdığı meşşan tipi və ona vurduğu biabırçılıq damğasıdır» («Kommunist» qəz. 14 may 1978).

B.Nəbiyev öz mühakiməsini şerin strukturuna daxil olan hər hansı detalda deyil, daxilində şairin poetik həyəcanı yuva bağlamış bədii - fəlsəfi akkordu üzərində qurur. Bu ənənəni o, ömrünün sonuna qədər (Məsələn, «Nəsimi şerində qafiyə yuvası» məqaləsi. 2012) davam etdirdi. Elə həmin dövrdə Yaşar Qarayev məktəbinin istedadlı nümayəndəsi Nadir Cabbarov fəlsəfi fikrin yalnız ona uyğun poetik forma

xitab, ittiham şəklində deyildir. Bizim ictimai və ədəbi fikirdə bu vaxta qədər hələ heç kəs millətə və xalqa söykənən «Ölülər» xitabı ilə sənət səviyyəsinə gəlməmişdi.

Məhz millətin diriliyi naminə millətə söylənən ölülər xitabı əslində ona dəhşətli bir elanı eşq idi!» (Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, Elm, 1980, s.162). Mənim tənqidim də (ümumən obyektiv, qərəzsiz tənqid) ədəbiyyatı ədəbiyyatı naminə bir zəka narahatlığı, bir söz sevgisi, ədəbi məsuliyyət təzahürüdür. Aydın məsələdir ki, lap doğma qardaşını da ən tutarlı faktlarla ən məntiqli və obyektiv arqumentlərlə tənqid eləsən, o səndən razı qalmayacaq. Çünki hələ Azərbaycan ədəbi-tarixi mühitində amansız bir tənqidolunmazlıq atmosferi hökm sürür. Tənqid təhqir kimi qəbul olunur, həmin tənqidi dinləmək mədəniyyəti zəifdir. Bəs onda tənqid nəyə lazımdır?! Əgər yazıçı tənqidini öz yanında görə bilmirsə, o xalqın ədəbiyyatı heç bir bədii-fəlsəfi perespektivə malik deyil. Tənqidçi də ədəbiyyata məhəbbət, ən böyük sərvət olan bədii *sözün* taleyi üçün məsuliyyət qardaşa, losta, məmura, bir sözlə, bizə təsir göstərən adamlara hörmət və məhəbbətdən ucada dayanmalıdır. Qırx illik ədəbi təcrübə mənə sübut edir ki, özünü tənqid elə bilməyən tənqidçi başqasını tənqid edə bilməz.

Tənqid təkcə irad tutmaq, qüsuru göstərmək deyil, tənqid hər şeydən öncə ədəbiyyatı sevmək, bədii *sözün* gözəlliyini qorumaq və müdafiə etməkdir. Bu kontekstdən yanaşdıqda çağdaş Azərbaycan tənqidi olduqca cılız görünür.

Tənqidçilik xüsusi bir istedadıdır. Ədəbiyyata dərin məhəbbət, yüksək intellekt, nəzəri təfəkkür, bədii sözü fəhm qabiliyyəti, ədəbi prosesin tendensiyaalarını tarixilik kontekstində izləmək bacarığı əsas şərtlərdir. Onun-bunun cizmaqaralarını çap etdirməklə tənqidçi iddiasında olmaq fəlakətdir.

«Tənqiddə meyersizlik sindromu» məqalələr sisiləsini yazmaqda mənim məqsədim əsərlərinin zəifliyinə görə kimlərsə tənqid etmək deyil. Məqsəd ədəbi tənqiddə estetik və nəzəri metodoloji meyarın olmaması - meyersizlik sindromunun həqiqi obyektiv-tarixi, ədəbi-nəzəri, fəlsəfi-metodoloji səbəblərini açıb göstərməkdir. Bu prosesdə bir oxucu və tənqidçi kimi mənim subyektiv zövqüm obyektiv həqiqəti üstələyə də bilər, yanlış düşüncələr və sırf nəzəri metodoloji sapıntılarım da ola bilər.

Qırx illik tənqidçi təcrübəm mənə əyan edib ki, istedadsız adamı, istər tənqidçi olsun, istərsə də yazıçı, bəstəkar, rəssam tənqid etməyin faydası yoxdur. Böyük romantik şair Məhəmməd Hadi demişkən «Daşa dərsən də verər əksi-səda, Daşa dönmüşlərə təsir eyləmədi fəryadımız».

İstedadsız adam yabanı ot kimidir. Harada gəldi bitəcək. İstedadsız tənqidçi isə həm də sarmaşığı kimidir, ədəbiyyatın, istedadlı şairin (yazıçı, rəssam və bəstəkarın!) əl-ayağına dolacaq.

XX əsrin məşhur tənqidçisi Seyid Hüseyn düz 100 il bundan öncə - 1915-ci ildə ədəbi tənqidin nəzəri-tarixi əhəmiyyətindən bəhs edərək yazmışdı: «Tənqidsiz ədəbiyyat ormanlarda bitən ağac misalında olar ki, onda gözəl, nəzərə xoş görünən bir meyvə bulmaq olmaz... tənqidsiz yazı və mətbuat tərbiyəsiz və bu tərbiyəsizlikdən dolayı əxlaqsız çocuqlar kimi olar ki, hər qism nəzakətsizlikdən və arkadaşlarına qarşı fəhş deməkdən çəkinməz...»

Faktlı, obyektiv, sağlam və qərəzsiz tənqid ədəbi prosesi çəlik aparan lakomativə bənzəyir, onu yol göstərən mayaka, kompasa da bənzətmək olar. Fəqət, öz adı daha gözəl və maraqlıdır: atası elm, anası sənət olan ədəbi tənqid...

Tənqiddə meyersizlik sindromu

məməsidir. Bunun əsas səbəbi XX əsrdə tənqidin müxtəlif tarixi-ideoloji mühtirlərdə yaşamaq zorunda qalmasıdır.

Öz dövrü üçün böyük işlər görmüş - iki cildin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları», yüzdən artıq məqalə yazmış ilk peşəkar tənqidçimiz F.B.Köçərli 1920-ci ildə müəmmalı şəkildə öldürüldü. 1908-ci ildə yazılmış «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» sovet dönməsində - 1925-ci ildə çap olundu. Böyük ədəbiyyat tarixçisi Abdulla Sur (Tofiq) 29 yaşında Gəncədə vəfat etdi, tənqidçi Seyid Hüseyn 1937-də repressiya gülləsinin qurbanı oldu. 1920-30-cu illərin fədakar tənqidçilər nəslə - Ə.Nazim, B.Çobanzadə, Ə.Abid, M.Quliyev, H.Zeynallı, S.Mümtaz, M.K.Ələkbərli, A.Musaxanlı... gənc yaşlarında repressiya qurbanı oldular. Onlar nəinki məktəb yarada, heç öz əsərlərini çap etdirə bilmədilər, onların bəzi əsərləri daha sonrakı nəsillər tərəfindən məniməsənildi, yaxud totalitar rejimin tələbi əsasında onların adı ilə çap olundu. Məsələn, M.F.Axundzadənin Əli Nazim və Əmin Abid tərəfindən hazırlanmış ikicildliyinin onların həbsindən sonra - 1939-cu ildə kimlərin adı ilə nəşr olunduğuna baxmaq kifayətdir. Yaxud, Əli Nazimin 1936-cı ildə cəmi 5 siqnal nüsxəsi çap edilərək qadağan olunmuş «Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin)» monoqrafiyasının az sonra hansı əsərə köçürüldüyünü və yenə də onun «Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu» (1934) kitabının əsas müddəalarını sonrakı dissertasiya və monoqrafiyalarda göründüyünü izləmək çətin deyil.

1935-ci il oktyabrın 25-də SSRİ EA Azərbaycan filialının Ədəbiyyat sektorunun müdiri Əli Nazim AzFAN-ın Rəyasət Heyətinə belə bir təqdimat verir ki, I dərəcəli elmi işçi Əmin Abidə dissertasiya müdafiəsi olmadan elmlər namizədi elmi dərəcəsi verilmişdir. Təqdimatda onun elmi işləri, xüsusən M.F.Axundzadə haqqında

yevi, Akif Hüseynovu Yaşar Qarayev məktəbinə isə Rəhim Əliyevi, Nadir Cabbarovu, Vaqif Yusiflini, Vilayət Quliyevi, Nizaməddin Şəmsizadəni, Şirindil Alışanovu aid etmək olar. Əlbəttə, belə bölgü və təsnifat nisbi xarakter daşıyır. Bə bu, əslində məlum həqiqətləri qeyd etməkdə məqsəd müasir ədəbi tənqiddə meyersizliğin genetik mənşəyini aşkara çıxarmaq, çağdaş problemlərini aydınlaşdırmaq, onu aradan qaldırmağın yollarını və prioritetləri dəqiq müəyyənləşdirməkdir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan tənqidinin taleyi məhz bu səbəblərdən asılıdır.

Bütünlüklə keçmiş SSRİ məkanında olduğu kimi, Azərbaycanda da yeni ədəbiyyat - 60-cıların bir sistem kimi, poetik və estetik fenomen kimi formalaşması nəzərdə, şəirdə də, xüsusən də ədəbi tənqiddə məhz 70-ci illərdə başa çatmışdır. XX əsrin 80-ci illərinin sonunda isə o bir epoxa kimi başa çatmış və inertiv şəkildə əsrin sonunadək davam etmişdir. Bununla belə müstəqillik dövründə - 1991-dən bu günədək həm nəsr və şeir, həm də tənqid 60-cıların bədii-fəlsəfi ənənələrindən imtina etmədilər. Əvvəla ona görə ki, başqa örnək yox idi, ikincisi ona görə ki, ədəbi tənqidliyi təcəssüm üsulunu və oxucuların həm doymadığı, böyük məmnuniyyətlə qəbul etdiyi lirik-psixoloji üslubu tələb edir, üçüncüsü ona görə ki, marksist-materialist metodun sosrealizmlə bərabər qəfil tənəzlülündən sonra tənqid istiqlal məfkurəsinə - azərbaycanlılığa dayaqlanan yeni təhlil və tədqiq metodlarına nail ola bilməmişdi. Ümumiyyətlə, 1991-2011-ci illər ədəbi tənqiddə yeni estetik meyar axtarışları dövrü idi. Bu dövrdə klassiklər, məsələn, AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutuna uğurla rəhbərlik edən peşəkar tənqidçi akademik Bəkir Nəbiyev «Özümüzədən başlayaq» deyə müasirlərini və biz tələbələrini hələ pe-restroyka dövründən özünü tənqiddə və yeniliyi dərk etməyə dəvət etdi. «Çətin yol-

daxilində əsl poeziya nümunəsi olması fikrini C.Novruzun «İnsan himnləri» (1978) şeirlər kitabının təhlili əsasında ön plana çəkirdi. Bu dövrdə fəlsəfi - intellektual şəirdə ancaq fəlsəfə axtaran, onu şərh edən tənqid şerin poetikasına - ən vacib olan cəhətə fikir vermirdi. Halbuki Azərbaycan şerinin min illik təcrübəsi sübut edib: bədilik ən böyük fəlsəfədir. «Poeziya tarixdən daha ciddidir». (Aristotel)

Etiraf edək ki, sovet önməsində sosializm realizmi qıafında bədii nəzəri və estetik fikrə təzyiq göstərən totalitdə ideologiya ədəbi tənqidin də meyarlarına təsirsiz qalmır, tərəzinin pərsəngini öz xeyrinə əyir, meyersizlik sindromuna, nəzəri-metodoloji sapıntılara şərait yaradırdı.

XX əsrin 70-ci illərində - sosializmin tənəzlülü başlayan dövrdə Azərbaycan tənqidi hələ də L.Tolstoyu hələ də V.Lenindən qalma anlayışla «Rus inqilabının güzgüsü» (M.Cəfər. «Kommunist» 19 iyul 1978), M.Ə.Sabiri zorən proletar şairi (A.Əfəndiyev) kimi təqdim edirdi... Biz sovet dönməsində ədəbiyyat və mədəniyyət, elmi və ədəbi-nəzəri fikir sahəsində əldə etdiyimi nailiyyətlərə kölgə salmaq fikrində deyilik. Bu faktları müasir tənqiddə meyersizlik sindromuna səbəb olan ənənələr kimi nəzərdən keçirməyi lazım bilirik...

Ədəbi tənqidi əsərin baş qəhrəmanı, əsas obrazı tənqidçinin şəxsiyyətidir. Tənqidçi «mən»i də lirik «mən» qədər həlledici rola malikdir. Tənqiddə, təsirli, mənalı, gözəl fikri söyləmək vacib, fəqət əsas şərt deyil. Baxır, o fikri kim söyləyir... Tənqidi fikrin təsiri onun arxasında duran şəxsiyyətlə bağlıdır - «Salavat gücə bağlıdır».

Tənqid qərəzsiz olmalı, ədəbiyyata məhəbbətdən doğulmalıdır. Tənqidi məsuliyyəti bədii sözün taleyi üçün məsuliyyət deməkdir. Mütəfəkkir tənqidçi Yaşar Qarayev yazıb: «Ölülər» sözünə biz Mirzə Cəlildən əvvəlki əsərlərdə də rast gəlirik. Lakin «Ölülər» sözü onlardan beç birində çağırış,